

ОТРИМУВАЧІ ОДНОРАЗОВИХ ВИПЛАТ ДОПОМОГИ ПО БЕЗРОБІТТЮ ЯК ОСОБЛИВИЙ СЕКТОР САМОЗАЙНЯТОГО НАСЕЛЕННЯ

*О. В. Позняк,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Підприємницька діяльність, зокрема індивідуальне підприємництво (самозайнятість) як один з видів реалізації економічної активності набуває в Україні дедалі більшого поширення. На основі поєднання інформації з різних джерел масштаби сектору самозайнятості в Україні можна оцінити у 2,4 – 2,5 млн. осіб, які постійно займаються індивідуальною трудовою діяльністю, в тому числі на несільськогосподарський сегмент припадає близько 700 – 800 тис. осіб (2,5% економічно активного населення). Періодично або епізодично до самостійної трудової діяльності вдаються понад 8 млн. осіб. Середній дохід від трудової діяльності самозайнятого населення у 2002 році, за даними обстеження умов життя домогосподарств (яке регулярно проводиться Держкомстатом), майже у 1,5 раза перевищував аналогічний показник для зайнятого населення, не залученого до самозайнятості.

Сприяння розвитку підприємництва, зокрема підтримка осіб (перш за все, безробітних) у відкритті власної справи, тобто в самозайнятості, є одним з напрямів активної політики зайнятості населення. Побутує думка, що самозайнятість набуває значного поширення у період економічної кризи, а з подоланням останньої більшість самозайнятих повертається до найманої праці. Це твердження спирається на досвід країн розвинутої ринкової економіки. Однак слід мати на увазі, що в цих країнах впродовж багатьох десятиліть наймана праця в свідомості широких мас асоціювалася з надійним джерелом добробуту, а самозайнятість – зі способом виживання неконкурентоспроможних на ринку праці прошарків економічно активного населення. В Україні ж, як і в інших республіках колишнього СРСР, робота на підприємствах державної форми власності не давала змоги досягти високого рівня життя. До того ж, працівники змушені були регулярно брати участь у громадських роботах, зборах, чергуваннях у складі добровільної народної дружини. Можливість пристойно заробити (не порушуючи Законодавство) і водночас відчутти себе господарем власної долі вперше з'явилася з впровадженням індивідуальної трудової діяльності. Тому для України, очевидно, актуальнішим є досвід сусідньої Росії, де відродження промисловості супроводжувалося залученням працівників з інших колишніх республік СРСР, оскільки колишні працівники промислових підприємств вважали за краще продовжувати самостійну діяльність.

Проблеми підприємницької діяльності та ринку праці загалом досить добре висвітлені у вітчизняній науковій літературі. Разом з тим бракує серйозних наукових досліджень сегмента отримувачів одноразової допомоги по безробіттю в Україні. Отже, дослідження трудової діяльності цих суб'єктів підприємництва, оцінка ефективності та можливостей подальшої реалізації даного заходу активної політики зайнятості, розробка пропозицій щодо вдосконалення відповідних нормативних актів є нині актуальними, і цьому присвячена дана стаття.

Розвитку самозайнятості в Україні значною мірою сприяє допомога зареєстрованим безробітним у відкритті власної справи, що надається Державним центром зайнятості населення. В Україні впроваджено французьку модель самозайнятості. Згідно із Законом України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, що прийнятий Верховною Радою у 2000 р. (пункт 7 статті 22), така допомога може виплачуватися безробітним, які не можуть бути працевлаштовані через відсутність на ринку праці підходящої роботи. Одноразова допомога по безробіттю не може надаватися особам, звільненим з останнього місця роботи у зв’язку з порушенням ними трудової дисципліни, невиконанням своїх обов’язків, вчиненням розкрадання, а також безробітним, що відмовилися від двох пропозицій підходящої роботи, необхідної професійної підготовки або виявили недобросовісну поведінку у взаємовідносинах з центром зайнятості. Відповідно до вищеназваного Закону Наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 20.11.2000 р. №307, що набрав чинності з 1 січня 2001 р., затверджено Порядок надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності. Протягом 2001 – 2003 рр. одноразову допомогу по безробіттю для зайняття підприємництвом з Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття отримали 107,8 тис. осіб, причому у 2002 р. таких осіб виявилось майже удвічі більше, ніж у 2001 р., а у 2003 р. – на 24% більше, ніж у 2002 р. Громадяни, які отримали таку допомогу, складають специфічний, найбільш податливий до державного регулювання сегмент самозайнятості, особливостями якого є:

- діяльність у рамках зареєстрованого сектору економіки (для отримання одноразової виплати претенденти повинні зареєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності);
- ці особи не тільки є об'єктами державної соціальної політики, а й інноваційного виду допомоги з боку держави.

Дослідження подальшої трудової діяльності громадян, які отримали одноразову допомогу по безробіттю для зайняття підприємництвом з Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, спирається на їх вибіркове опитування, проведене у 2003р. на замовлення Державного центру зайнятості населення. Загалом в ході обстеження було опитано 533 особи, які представляють усі укрупнені регіони держави. Переважна більшість з них отримали одноразову виплату протягом 2002 року, решта – майже виключно у 2001 р. і лише одиниці – на початку 2003 р. Серед обстеженого контингенту осіб дещо переважають чоловіки (50,7% від загалу), понад 3/4 опитаних перебувають у шлюбі, ніколи не перебували у шлюбі 11% респондентів, розлучених – 9%, вдових – дещо більше 2%. Основна частина контингенту – представники вікової групи 29–49 років, лише 14% респондентів належать до молоді (що майже вдвічі менше питомої ваги молоді серед зареєстрованих безробітних на кінець 2002 р.).

Три п'ятих контингенту опитаних - досвідчені працівники зі стажем роботи 20 років і більше. Загалом респонденти мали досить високий освітній рівень: майже половина (48%) – повну вищу освіту, 11% – базову вищу або незакінчену вищу і 26% – середню

спеціальну (за сучасними критеріями така освіта розглядається як початкова вища). Середня кількість років навчання опитаних становить 14,6, проти 12,4 – для усього безробітного населення (останній показник для зареєстрованих безробітних та безробітних, за методологією МОП, є однаковим), частка осіб, які не мають вищої освіти, серед опитаних отримувачів одноразової виплати у 4 рази менша, ніж серед усіх безробітних. Причому така диференціація не є наслідком т.з. ефекту зміщення вибірки – особи з вищою освітою значно переважають і серед загального контингенту осіб, які отримали одноразову допомогу по безробіттю. Отже, результати опитування підтверджують тезу про те, що особи високого рівня освіти, як правило, краще обізнані стосовно своїх прав та можливостей, що дає їм змогу підвищувати життєвий рівень і за рахунок більш повного використання допомог. Значна частина малоосвічених осіб не користується цим видом допомоги, оскільки не знає достеменно своїх прав.

Близько половини опитаних звільнилися з попереднього місця роботи за власним бажанням, у зв'язку із закінченням терміну контракту або за згодою сторін, понад третина – вивільнені у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією, конверсією виробництва, скороченням штатів. Порівняно з даними про розподіл безробітних (за методологією МОП) за причинами незайнятості в середньому за 2002 р. серед опитаних отримувачів одноразової допомоги було значно більше звільнених з особистих причин (особливо тих, що звільнилися у зв'язку із закінченням терміну контракту), дещо менше – звільнених з економічних причин і набагато менше – осіб, непрацевлаштованих після закінчення навчальних закладів або демобілізації з лав Збройних сил. Аналіз співбесід з респондентами під час анкетування свідчить, що помітна частина осіб, які залишилися без роботи з власної ініціативи, зробили цей крок, дізнавшись про можливість отримання одноразової виплати. Отже, певні контингенти зайнятого населення готові відмовитися від найманої праці задля самостійної підприємницької діяльності.

Спектр видів діяльності, для зайняття якими опитані отримали одноразову допомогу, є достатньо широким, однак при цьому спостерігається значна перевага торгівлі (нею збиралися займатися 49% опитаних). Тільки 15% респондентів вирішили спрямувати свої зусилля на виробництво товарів (з них 2/5 – на сільськогосподарську діяльність), решта – на надання послуг (побутових, бухгалтерських, аудиторських, юридичних, автопослуг тощо).

На момент опитування продовжували підприємницьку діяльність 48% респондентів. Причому серед осіб, які звільнилися з останнього місця роботи за власним бажанням або за згодою сторін, цей показник є вищим – 54%. Частіше за інших до припинення підприємницької діяльності вдавалися особи, які збиралися займатися сільським господарством, наданням освітніх послуг, торгівлею. Основною причиною припинення підприємницької діяльності більшістю опитаних стало те, що обраний ними вид діяльності виявився неприбутковим (малоприбутковим). Особливо часто цю причину називали ті, які збиралися надавати освітні послуги. Серед інших причин найважливішими є надто жорстка конкуренція (особливо у сфері бухгалтерських, аудиторських та юридичних послуг, автопослуг, торгівлі), жорсткий контроль з боку державних структур (його відчували особи, які збиралися займатися посередництвом), фінансові проблеми, сімейні обставини та стан здоров'я. Лише окремі особи скаржилися на відсутність попиту або постійні побори з боку кримінальних структур. Тільки 4% представників контингенту осіб, які так і не стали підприємцями, зізналися, що насправді вони не збиралися займатися підприємництвом, а одноразову допомогу отримали, щоб вирішити певні матеріальні проблеми, хоча не виключено, що насправді таких осіб було більше. Жінки припиняють підприємницьку діяльність дещо частіше від чоловіків. Серед груп респондентів за шлюбним станом особливо багато осіб, що припинили підприємництво серед тих, які

ніколи не перебували у шлюбі. Показово, що понад половину (55%) громадян, які з тих чи інших причин припинили підприємницьку діяльність, бажають її відновити.

Оцінку рівня успішності власного бізнесу респондентами, які фактично здійснюють підприємницьку діяльність, можна кваліфікувати як помірковано оптимістичну: майже половина від загалу оцінила свій бізнес як швидше вдалий і ще чверть — як цілком вдалий, тоді як варіанти відповідей «скоріше невдалий» та «невдалий» обрали тільки 12% осіб (причому перший із цих двох варіантів трапляється утричі частіше, ніж другий). Понад 3/5 працюючих підприємців повідомили, що їх життя протягом періоду підприємницької діяльності змінилося на краще, і лише 6% оцінюють подібні зміни як негативні. Найбільший оптимізм щодо оцінки змін, які відбулися, виявляють молоді люди, особливо ті, що ніколи не перебували у шлюбі, а також розлучені. Зміни на гірше удвічі частіше трапляються у підприємців-жінок, ніж у чоловіків.

Успішний розвиток бізнесу досягається важкою працею: у абсолютній більшості опитаних підприємців тривалість робочого тижня перевищує законодавчо встановлену, причому у 27% — більш як у півтора рази. Загалом середня тривалість робочого тижня опитаних отримувачів допомоги склала 52,5 години, тоді як для усього контингенту самозайнятих у несільськогосподарській сфері (згідно з даними обстеження з питань економічної активності населення за 2002 р.) цей показник становить 41,2 години. Отримувачі одноразових допомог, як правило, працюють по 6–7 днів на тиждень при середній тривалості робочого дня 8–12 (у окремих респондентів — до 18) годин. Звертає на себе увагу той факт, що серед осіб з тривалим робочим тижнем значно більше тих, хто оцінює свій бізнес як вдалий і переконаний, що його життя з початком підприємницької діяльності змінилося на краще.

Робочий тиждень чоловіків зазвичай є довшим, ніж жінок. Серед груп респондентів, виділених за шлюбним статусом, найбільша тривалість робочого тижня спостерігається серед розлучених, які, з одного боку, мають досвід сімейного життя і заробітку грошей для сім'ї, а з іншого — не пов'язані подружніми зобов'язаннями і не підпадають під ризик втратити сім'ю внаслідок понаднормової роботи. Особи, які перебувають у шлюбі, порівняно з тими, які ніколи не перебували у шлюбі, мають меншу кількість робочих днів на тиждень, однак працюють довше протягом одного робочого дня (вочевидь це зумовлено необхідністю приділяти сім'ї хоча б один день на тиждень).

Чверть опитаних громадян, які фактично здійснюють підприємницьку діяльність, зазначили, що вона є практично єдиним засобом до існування їх домогосподарств (серед осіб, чий робочий тиждень перевищує 60 годин, таких 40%) і ще чверть — що їх підприємницька діяльність є основним джерелом надходжень до сімейного бюджету. Показово, що із збільшенням кількості членів домогосподарства роль підприємницької діяльності у формуванні сімейного бюджету зменшується. Найчисленнішою є група осіб, домогосподарства яких живуть як за рахунок доходів від підприємництва, так і за рахунок інших джерел. Лише 9% респондентів оцінили роль власної підприємницької діяльності у формуванні сімейного бюджету як досить скромну і тільки 5% — як нульову (серед підприємців з тривалістю робочого тижня менше 20 годин таких, відповідно, 21 та 31%). Осіб, чий дохід від підприємницької діяльності, відіграє незначну роль у формуванні сімейного бюджету, більше серед молоді, особливо неодруженої, а також серед жінок. Основним джерелом засобів до існування цих категорій опитаних є доходи інших членів їхніх сімей (батьків або чоловіка).

Половина опитаних підприємців та понад 60% осіб, які припинили підприємницьку діяльність, але бажають її відновити, виявляють готовність (в разі успішного розвитку бізнесу) до його розширення шляхом найму нових працівників (серед чоловіків цей відсо-

ток вищий, ніж серед жінок). Показово, що із збільшенням тривалості робочого тижня рівень цієї готовності помітно зростає.

Відповідаючи на запитання про те, який вид допомоги з боку держави є найбільш прийнятним для становлення та розвитку власного бізнесу, респонденти віддають явну перевагу пільговому кредиту без застави майна перед безвідсотковим кредитом під заставу майна (44 проти 12%). Досить популярною серед учасників опитування виявилася також ідея лізингу засобів виробництва або приміщення. Водночас кожен сьомий опитаний зазначив, що він не потребує ніякої допомоги з боку держави (таких осіб особливо багато серед молоді). Молоді люди, зокрема ті, що ніколи не перебували у шлюбі, частіше віддали б перевагу безвідсотковому кредиту під заставу майна, ніж пільговому кредиту без застави. Отже, готовність отримати економічно вигідніший кредит, але під заставу, є не лише ознакою впевненості у власних силах, але й нерідко – проявом недостатньо відповідального ставлення до збереження родинного майна.

Опитані громадяни виявили досить високий рівень готовності задля забезпечення добробуту власної сім'ї працювати на двох та більше роботах або ж витратити свій вільний час на підвищення кваліфікації чи опанування абсолютно нової спеціальності. Що ж до ідей трудової міграції або ж незареєстрованої трудової діяльності, то вони не знайшли відгуку у респондентів (хоча, заради справедливості, слід зазначити, що частина респондентів могла не зізнатися у готовності до такої діяльності). Чоловіки виявляють помітно більшу готовність працювати на кількох роботах чи поїхати на роботу за кордон, тоді як жінки частіше віддають перевагу підвищенню кваліфікації (перекваліфікації). Спостерігається стійка тенденція зниження рівня готовності до всіх чотирьох вказаних в анкеті способів забезпечення родинного добробуту із збільшенням віку.

Відповіді на останнє питання анкети дали можливість поділити усю сукупність опитаних на чотири групи за рівнем активності життєвої позиції. Громадяни, повністю або скоріше готові до всіх перелічених в анкеті способів забезпечення добробуту родини, склали групу осіб з дуже активною життєвою позицією. Респонденти, у яких варіанти відповідей «Повністю готовий» та «Скоріше готовий» переважають, віднесені до групи осіб з активною позицією. За готовності до одних і неготовності до інших напрямів діяльності життєва позиція опитаного визначалася як середньої активності, за переважання негативних відповідей – як неактивна (пасивна). Загалом дуже активну життєву позицію мають 25% респондентів, активну – 30, середню – 18, пасивну – 27%.

Активність життєвої позиції чоловіків є дещо вищою, ніж жінок, підвищений рівень активності спостерігається у віці до 40 років. Серед територіальних груп респондентів найактивнішими є мешканці Тернопільської області, що є підтвердженням відомої тези про вищу готовність до забезпечення свого добробуту власними зусиллями серед мешканців західних регіонів держави (ця область представляє у вибірці західний регіон України). Особливо різко виділяються тернополяни за мірою готовності займатися незареєстрованою трудовою діяльністю. Показово, що серед дуже активних та активних осіб частіше трапляються звільнені за власним бажанням або у зв'язку із закінченням терміну контракту, і менше – звільнені з економічних причин. Суттєвих залежностей ступеня активності життєвої позиції від рівня освіти в результаті обстеження не виявлено.

Особи з активною життєвою позицією набагато частіше не потребують ніякої допомоги з боку держави, вони, як правило, віддали б перевагу пільговому кредиту під заставу майна перед безвідсотковим кредитом без такої застави або лізингом.

Отже, впровадження процедури надання одноразової допомоги по безробіттю стало поштовхом до подальшого розвитку підприємництва в Україні. Сприяння підприєм-

ницькій діяльності зареєстрованих безробітних стає одним з найважливіших напрямів розвитку самозайнятості в державі. Основним показником, що характеризує ефективність досліджуваного напряму політики зайнятості, є питома вага осіб, які продовжують займатися підприємницькою діяльністю й через рік після отримання одноразової виплати (уже не потребують допомоги держави у працевлаштуванні). Більш ґрунтовна оцінка ефективності надання допомоги має враховувати прибутковість новостворених підприємств, зміни в обсягах виробництва товарів та послуг на регіональних ринках в результаті діяльності підприємців з колишніх безробітних. На жаль, інформаційної бази для такої оцінки поки що немає.

У західноєвропейських країнах підприємцями на тривалий термін фактично стає лише кілька відсотків безробітних, охоплених подібними заходами. Як свідчать результати спеціального обстеження (навіть враховуючи можливу похибку), в Україні ця частка є на порядок більшою. Причому чимало колишніх безробітних готові створювати робочі місця для інших осіб, тобто самозайнятість отримувачів одноразових допомог нерідко є перехідним етапом до мікропідприємництва з залученням найманих працівників, проміжною ланкою між наданням пропозиції робочої сили та пред'явленням попиту на неї. Держава ж майже нічого не втрачає, здійснюючи одноразові виплати, оскільки левова частка відповідних коштів все одно мала б бути виплачена безробітним. Отже, викладене дає можливість стверджувати, що система надання одноразових допомог довела свою життєздатність і є досить ефективним засобом державної соціальної політики в сфері ринку праці.

Разом з тим ще невирішеними залишаються такі проблеми:

- відбір безробітних, які за своїми психологічними та професійними якостями здатні займатися самостійною економічною діяльністю;
- доступ до кредиту: розмір одноразової допомоги, як правило, є недостатнім для організації власної справи;
- навчання безробітних основам підприємницької діяльності, інформаційна та юридична підтримка самозайнятих;
- інформування безробітних щодо прибутковості тих чи інших видів економічної діяльності, а також насиченості ринку різними товарами та послугами;
- недостатня обізнаність безробітних (як зареєстрованих, так і незареєстрованих), зокрема осіб з невисоким рівнем освіти, щодо своїх прав.

Відповідно, першочерговими завданнями діяльності служб зайнятості є організація короткотермінових курсів підприємництва, надання юридичних та консультаційних послуг підприємцям, забезпечення дієвого моніторингу ринків товарів та послуг, здійснення рекламної акції щодо можливостей отримання одноразових виплат у засобах масової інформації. Як свідчать результати обстеження, підприємцями на тривалий термін частіше стають чоловіки, особи, які перебувають у шлюбі, відносно молоді люди, які вже мають певний досвід роботи, та звільнені з останнього місця роботи з особистих причин. Однак, за великим рахунком, готовність до підприємництва є індивідуальною рисою особистості. Тому Державному центру зайнятості варто запровадити систему тестування безробітних на предмет схильності до підприємництва, під час якого, зокрема, мають бути виявлені готовність до понаднормованої праці, перекваліфікації, до розв'язання поставлених проблем власними зусиллями.

Необхідно також передбачити можливість надання безробітним, які розпочинають підприємницьку діяльність і пройшли тестування, пільгового кредиту або передачі їм у тимчасове користування на безоплатній основі приміщень та засобів виробництва. Існу-

Проблеми ринку праці

ючу процедуру надання одноразової допомоги по безробіттю для зайняття підприємництвом з Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття слід розглядати як *механізм відсіву тих отримувачів, які не здатні або насправді не бажають займатися підприємництвом*. Подальші заходи щодо підтримки підприємництва (пільгові кредити без застави майна, держзамовлення на певні товари або послуги) мають бути спрямовані на осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність протягом року після отримання одноразової допомоги.